

O EXPRESIE REGIONALĂ RARĂ: *A-I COACE ÎN GUȘĂ* (CUIVA)

Cristinel MUNTEANU

(Universitatea „Al. I. Cuza“ din Iași)

Și cercetarea modului în care a luat naștere o expresie, analiza originii ei, ține tot de domeniul etimologiei. B. P. Hasdeu susținea acest lucru, afirmând că „a face *etimologie* în sensul științific al cuvântului“ nu înseamnă numai a lămuri „originea vorbelor române ca materie, ca formă, ca sens“, ci, totodată, și „sorgintea credințelor sau obiceiilor exprimate prin acele vorbe“¹. Opinia a fost împărtășită deschis și de alți lingviști, printre care trebuie menționați Theodor Hristea² și Stelian Dumistrăcel³. Fără să adere explicit la concepția de mai sus, alți specialiști, precum Vasile Bogrea, Iorgu Iordan, Al. Graur, Vasile Frățilă⁴ au ilustrat în practică acest tip de etimologie prin incursiunile legate de originea unor unități frazeologice.

¹ B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae* (ediția Grigore Brâncuș), vol. I, București, Editura Minerva, 1972, p. 42; vezi, de asemenea, și p. 15.

² În „Limba română”, XXXVI, 1987, 2, p. 123.

³ Stelian Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe*. [Dicționar de] *Expresii românești. Biografii – motivații* (ediția a II-a, revăzută și augmentată), Iași, Editura Institutul European, 2001, p. 20. Acest dicționar reprezintă cea mai vastă și mai complexă aplicare a acestui principiu, fiind analizate aici „biografiile” a (cel puțin) 300 de expresii românești.

⁴ Vezi, de pildă, discuția expresiei regionale *a i se cura* (cuiva) *calea*, pe care Vasile Frățilă o plasează în secțiunea *Etimologii* a cărții sale, *Etimologii. Istoria unor cuvinte*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000, p. 33-35.

Lucrarea noastră își propune, printre altele, să sublinieze importanța studiului frazeologismelor regionale, a expresiilor rare care, adesea, nu sunt înregistrate în dicționare sau pentru care există puține atestări, de exemplu pe hărțile din atlasele lingvistice. Cu certitudine, graiurile insuficient cercetate ascund încă (pentru câtă vreme?) astfel de îmbinări stabile, unele de o rară expresivitate, altele conservând, doar ele, arhaisme ori regionalisme lexicale. Printre motivele pentru care unitățile frazeologice regionale merită a fi examinate cu cea mai mare atenție din perspectiva etimologiei (care poate îmbrăca forme ale antropologiei culturale), așa cum a fost ea definită de Hasdeu, trebuie amintite măcar două:

a) multe frazeologisme regionale pot ajuta uneori la reconstituirea imaginii de la baza unor expresii consacrate în limbă, ele fiind socotite paralele sau variante diatopice ale acestora (deși funcționează în graiuri ca singurele existente);

b) frazeologismele regionale reflectă mentalul și preocupările comunităților în care s-au ivit, luminând adeseori frânturi din istoria lor ori evidențiind raportul, câteodată inedit, dintre semnele lingvistice și lucrurile / cunoașterea lucrurilor din respectivele comunități.

Ne propunem să aducem argumente în sprijinul celor spuse prin câteva exemple pentru cele două motive enunțate.

1) Expresia idiomatică *a mâna porcii la jir* ‘a sforăi’ nu poate fi analizată adecvat decât dacă se au în vedere și variantele regionale. În diverse lucrări lexicografice ea este înregistrată la *a mâna*, la *porc* sau la *jir*⁵. Corect ar fi să figureze (cum se și întâmplă cel mai des) la cuvântul *porc*. Așa procedează Iorgu Iordan, care intuiește și modul în care a luat naștere expresia: „*Porc: a mâna porcii la jir* (Creangă) ‘a sforăi dormind’ (ironic). Se zice, mai des chiar, și *a întoarce porcii* (se subînțelege *de la jir, de la păscut*): sforăitul este comparat cu grohăitul porcilor (de unde sensul peiorativ)”⁶. DEL (s.v. *a mâna* și *porc*), bazându-se pe DLR, tratează expresia și la *porc* și la *a mâna*: „*MÂNA a mâna* (reg. *a întoarce*) *porcii la jir* (sau *acasă*, rar, *la Brașov*)” (DEL, p. 387). În

⁵ Expresia este analizată de Stelian Dumitrăcel, *op. cit.*, p. 205-206, care consideră că ea provine de la o formă probabilă **a mânea porcii la jir*, sforăitul cuiva din timpul somnului „fiind comparat, inițial, cu «clefăitul» și sforăiturile de plăcere ale porcilor care *mâneau* sub un fag, mâncând *jir*”. Autorul își sprijină argumentația pe faptul că verbul *a mânea* ‘a rămâne, a poposi’ are și varianta *a mâna*.

⁶ Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române* (ediția a II-a), București, Editura Științifică, 1975, p. 296.

cercetările noastre dialectale⁷ am descoperit la diverși informatori⁸ unități frazeologice (pe care le redăm în transcriere literară) precum: *a scăpa porcii / turma, a da drumul la porci*, având același sens ‘a sforăi în somn’. Toate aceste formule orientează cercetarea spre ipoteza că, la baza izolării *a mâna porcii la jir*, a stat comparația dintre sforăitul omului adormit și zgomotele (grohăitul) pe care le produc porcii atunci când sunt mânați / îmboldiți / alergați⁹.

În aceeași ordine de idei, pentru a demonstra că expresia *a purta* (cuiva) *sâmbetele* ‘a dușmăni, a urî’ a luat naștere dintr-o practică de magie homeopatică¹⁰, este util să se cunoască și frazeologismul regional *a purta slujbele* (cuiva) (cf. DLR), ce are același sens și va fi apărut în condiții asemănătoare.

2) Modul diferit de la o comunitate la alta de a vedea lucrurile și relațiile dintre ele se reflectă și în expresiile idiomatice. Atragem atenția, de exemplu, asupra varietății formulelor de comparație întâlnite în diverse puncte de pe hărțile atlaselor lingvistice¹¹. Amintim câteva, selectiv: pentru *drept ca lumânarea* (ALRM, s.n., III, h. 1210) descoperim și *drept ca lumina / pușca / țeava puștii / lemnul / degetul / copacul / varga / ața* etc.; pentru *alb ca zăpada* (ALR, s.n., IV, h. 1213) găsim și *alb ca omătul / neaua / laptele / hârtia / varul / cașul / floarea / pânza* etc.; pentru *negru ca corbul* (*ibid.*, h. 1214) întâlnim și *negru ca păcura / cerneala / mura / tăciunile / un harap / țigan* (fără adv. *ca*) / *tina / catranul / funinginea / tuciul / ceaunul* etc. La fel, *roșu ca sângele* (*ibid.*, h. 1215) sau *galben ca ceara* (*ibid.*, h. 1216) ori locuțiuni și expresii (vezi, de pildă,

⁷ Concretizate într-o lucrare de licență, *Graiul satului Torcești*, susținută în 2001 la Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați.

⁸ Vasile Tiron (71 de ani) din Torcești, Anghelii Ojog (58 de ani) din Umbrărești, Costel Munteanu (28 de ani) din Șerbănești, așadar informatori din localități apropiate de Tecuci, de unde era originar și Iorgu Iordan.

⁹ În acest sens, trebuie amintită expresia idiomatică englezească, aproape identică (caz de poligeneză), *to drive one's pigs / hogs to (the) market* (= a mâna porcii / porcii grași la târg) ‘a sforăi’, ce se va fi constituit în împrejurări similare. Ea este atestată încă din 1738 la J. Swift: „He fell asleep, and snored so hard, that we thought he was driving his hogs to market” (cf. G. L. Apperson, *Dictionary of Proverbs*, Wordsworth Editions Ltd., 1993, p. 494). Eventual, pentru ambele frazeologisme discutate, la mijloc poate fi „asemănarea, ironică, între onomatopeele de «îndemn» și sunetele scoase de porcine”, după cum apreciază S. Dumistrăcel, *op. cit.*, p. 206, referindu-se doar la sintagma englezească.

¹⁰ Vezi Cristinel Munteanu, *Practici magice după expresii idiomatice românești (sâmbătă)*, în „Anuarul Universității «Petre Andrei» Iași”, tomul III, Limbă și literatură, Iași, Editura Impakt, 2003, p. 276-281.

¹¹ Unele dintre ele sunt, probabil, exprimări ocazionale de idiolect.

corespondentele pentru *a se da de-a berbeleacul*, în ALR, s.n., V, h. 1434 sau pentru *a ploua cu găleata*¹², în ALR, s.n., III, h. 787).

În idiotiluri ne întâmpină uneori expresii foarte plastice. Scopul demersului nostru îl constituie, de fapt, tocmai analiza unei astfel de sintagme, dar am simțit nevoia unor precizări introductive. Frazelogismul *a-i coace în gușă* (cuiva) nu este înregistrat de niciunul dintre dicționare. Este consemnat o singură dată¹³, pe harta 969 din ALR, s.n., IV, în pct. 27, localitatea Glimboca, lângă Caransebeș, la echivalarea în graiuri a enunțului *i-a purtat mânie (multă vreme)*, unde informatorul a dat răspunsul: „i-am copt în gușă multă vreme“. Aparent e o formulă ciudată, căci, la o primă evaluare, este dificil de văzut legătura dintre această îmbinare de cuvinte și sensul ‘a dușmăni’. Harta 969 mai prezintă, pe lângă *a avea ciudă / dușmănie / pică / pizmă / ură* etc. (pe cineva), *a purta sâmbetele* (cuiva), și izolarea *a-i coace* (cuiva) *turta* (pct. 791, Negreni, lângă Slatina), dar care nu prezintă nimic în comun cu expresia noastră, constituind doar un sinonim frazeologic¹⁴. Termenul *gușă* apare și în formularea *ce-i în gușă, și-n căpușă*, ce caracterizează omul sincer, care spune exact ce gândește, dar nici acest enunț¹⁵ nu ne oferă o direcție de analiză.

Însă tot prin *gușă* se desemnează și ‘bărbia reptilelor’ (cf. MDA). Presupunem că în expresia în cauză avem o elipsă, ceea ce-i dovedește deja o oarecare vechime, ca întrebuintare, în acel grai. Forma sa completă trebuie să fi fost **a-i coace veninul în gușă* (cuiva), ilustrând optica celui care „tace și coace“ până când răbufnește. Fără doar și poate, s-a făcut analogie între acumularea de ranchiună specifică oamenilor și veninul „distilat“ în gușa viperei, reptilă întâlnită în respectiva regiune. O dată intuite aceste aspecte, sintagma nu mai pare bizară. Asistăm la un caz în care o credință foarte răspândită s-a materializat

¹² Analizată exemplar, împreună cu variantele sale, de S. Dumistrăcel, *op. cit.*, p. 156-158.

¹³ Deși, cu siguranță, nu este un *hapax legomenon* în graiul respectiv.

¹⁴ Vezi C. Munteanu, *art. cit.*, p. 278, în care am emis ipoteza că *a-i coace* (cuiva) *turta*, întâlnită și în forma prescurtată *a i-o coace* (cuiva), provine tot dintr-o practică de magie homeopatică, regăsită în unele rituri legate de moarte.

¹⁵ E un joc de cuvinte în care *gușă* și *căpușă* (socotite de unii lingviști, precum I. I. Russu și Gr. Brâncuș, elemente autohtone) apar din necesități de rimă, în locul lor trebuind să vedem, în fapt, alte două cuvinte-metoniimii cu care seamănă fonetic: *gură* și *cap* (adică, ce-i în gură [= pe limbă] e și-n cap). *Căpușă* este considerat de S. Pușcariu (etimologie acceptată și de Al. Ciorănescu) ca provenind din *cap* + suf. *-ușă*, după modelul *mână – mânăușă, pană – pănușă* etc. Este posibil ca, cel puțin în această formulă, creatorul acestui joc, dotat cu simț lingvistic, să fi făcut respectiva asociere, văzând, probabil, în termenul *căpușă* un diminutiv ironic mai expresiv în a sugera pe cineva incapabil să-și ascundă gândurile.

pe plan local într-o expresie idiomatică, proces favorizat de faptul că în zona aceea, mai mult decât în alte părți, mișună periculoasele reptile. În sprijinul ideii noastre, oferim un număr de contexte din care reiese comparația¹⁶ dintre omul rău, viclean și șarpele veninos, comparație cu punctul de plecare, evident, în tradiția creștină, în *Biblie*, care l-a și înzestrat, pe cel de-al doilea, cu valențe negative. Iată, în acest sens, un citat edificator, aparținându-i gazetarului Eminescu (în „*Timpul*“, 18 ian. 1880), în care cel vizat era I. C. Brătianu: „Șarpele, când îl doare capul, ca să-și verse veninul¹⁷ iese la drum, unde trebuie a găsi un călcâi ca să-i strivească capul; așa și omul rău și veninos: arareori el piere prin altceva decât prin *propriul său venin și prin răutatea sa* dusă dincolo de margine. [...] E firesc lucru ca *șarpele veninos* să nu să poată dezvăța nicicând de obiceiul mușcăturii, pentru că natura minunată și neînțeleasă nu i-a dat decât *răutate oarbă, dinți și venin*“ (Eminescu, *Opere*, vol. X).

Dar astfel de comparații sunt vechi¹⁸. O dovedește și un citat din cronica cărturarului Constantin Cantacuzino: „Atuncea deci unii dintr-înșii, nu domni sau oameni să par că au fost, ci *mai răi și mai cruzi* decât fiarele cele nedumesticite și mânioase, și *decât aspidetele și vasiliscii cei otrăviți și veninați*, cum au fost Caie Caligula, Domeție, Neron, Domețian, Dioclițian și alții ca ei mulți“ (CM, I, p. 19). În *Letopisețul cantacuzinesc* găsim aceeași analogie: „Și cum apucă domniia, îndată să dăzbracă lupul de piiale de oaie și-și astupă urechile *ca aspidă și ca vasiliscul*, iar arcul și-l încordă și găti săgeți a săgeta și a fulgera...“ (CM, I, p. 93).

La Radu Popescu înregistrăm deja o evoluție a raportului om — reptilă, semnaland tipul de atitudine ce ne interesează, atunci când relatează un episod în care, pe la 1715, boierul Goleșcu îl dușmănea pe Nicolae Vodă: „Dar *rău au fost inima lui plină di viclesuguri* și au muncit în tot chip[ul], de au plecat spre pofta lui cea drăcească pre Bojorean[ul] și pă Băleanul, și *să nevoia să facă venin*, să-l arunce asupra capului stăpână-său“ (CM, I, p. 504).

¹⁶ Și alte unități frazeologice au la bază contexte explicite, conținând inițial comparația. În textele cronicarilor se găsesc uneori astfel de exemple. Pentru *a se întoarce cu coada între picioare*, descoperim în cronica lui Radu Popescu „s-au întorsu îndărăt, ca niște câini cu coadele între picioare“ (CM, I, p. 508). Tot aici aflăm și un context pentru *lacrimi de crocodil*: „și poate ca corcodelul să-i fie fost plânsul“ (*ibid.*, p. 264).

¹⁷ Toate sublinierile ne aparțin.

¹⁸ Vezi și S. Dumistrăcel, *op. cit.*, p. 446-447, pentru sintagma *limbă de viperă* „persoană rea, bârfitoare“.

Desigur că paralela a fost remarcată și de etnologi. Elena Niculiță-Voronca redă modul în care se credea că se obține otrava: „Otrava se face din șerpe și din om care-i bun de otravă, că nu fiecare e bun. *Omul care e iute tare, rău, se mânia degrabă*, acela e potrivit. *Un astfel de om și singur face într-însul otravă și dacă n-ar vărsa venin, se poate pune pe inimă și crapă*”¹⁹.

Eminescu, ca prozator, a surprins aceeași reprezentare mentală într-o caracterizare sugestivă a eroului său, Toma Nour, din *Geniu pustiu*: „Ochii mei painjeniți de lacrimi și insomnie întrevădeau într-o sălbatecă fantasmagorie capul vânat al aceluia amic nefericit, cu creierii roșii de gândire, *cu fălcile înfundate de venin și de mizantropie*, cu ochii înfundați și turburi ca ochii unui nebun”.

Un foarte bun exemplu, pentru imaginea urmărită, se află în romanul *Calpuzanii* al lui Silviu Angelescu: „Și fiindu și cam sărăcit [Ianache Drakinos, n.n. C. M.], că-i luaseră cându l-au călcat mai bine de-o sută de pungi cu bani, bașca scule și odoare ce-au mai fost, ferbea rânza-ntr-însul și *singur se-nvenina de necaz*. Dară, neputând grăi, *ședeau ca năpârca ce, neputând mușca, singură-și rumegă veninul*”²⁰. Prelucrarea stilistică personală se explică prin aceea că autorul este specialist în etnologie și folclor și în... textele cronicarilor, aspect demonstrat de teza sa de doctorat (*Portretul literar*) și de romanul ironic amintit, așa-zis istoric.

Imaginea poate fi identificată și în stilul publicistic actual. Vorbind despre basarabeanul Vasile Stati, autor al unei controversate lucrări (*Istoria Moldovei în date*), Pavel Perfil afirmă: „Pe această temă *a distilat mult venin* între pagini de cărți, broșuri și articole în care toate viscerele ipochimenului stuchesc spre limba română cu încrâncenare”²¹.

După toate aceste dovezi aduse în sprijinul ipotezei noastre, ne putem întreba, la sfârșit, dacă nu cumva am greșit susținând existența unui enunț nereperabil în limba română, de tipul *a (se) coace venin în gușă (de viperă)*, în care verbul *a (se) coace* este utilizat metaforic, pornind de la fapte deduse dintr-o formulare eliptică, cu atestare unică pe harta unui atlas lingvistic. Nu numai că enunțul este posibil în limba română, dar l-am și descoperit în versurile ardeleanului Lucian Blaga din poezia *Veniți lângă mine, tovarăși!*: „Veniți lângă mine, tovarăși! E toamnă, / *se coace* / pelinul în boabe de struguri / și-n gușe de

¹⁹ Elena Niculiță-Voronca, *Datinile și credințele poporului român*, vol. II, Iași, Editura Polirom, 1998, p. 223.

²⁰ Silviu Angelescu, *Calpuzanii* (ediția a II-a), București, Editura Humanitas, 1999, p. 155.

²¹ Pavel Perfil, în „Tribuna învățământului”, 11-24 august, 2003, p. 20.

*viperi veninul*²². Expresia idiomatică regională e în sine, aşadar, o dublă metaforă, prin transferul din planul animalier în cel uman, iar creatorul ei, un talentat anonim. Un argument în plus pentru a confirma opinia lui Tudor Vianu, după care distincţia între o stilistică lingvistică şi o stilistică estetică e nejustificată. În fond, când e vorba de naşterea unei imagini, „procesul psihologic este acelaşi”²² şi la poet, şi la vorbitorul de rând.

SIGLE BIBLIOGRAFICE

- ALR, s.n., II-V = *Atlasul lingvistic român*, serie nouă, sub conducerea lui Emil Petrovici, Bucureşti, vol. II, 1956; vol. III, 1961; vol. IV, 1965; vol. V, 1966.
- ALRM, s.n., III = *Micul atlas lingvistic român*, serie nouă, sub conducerea lui Emil Petrovici, Bucureşti, vol. III, 1967.
- CM, I/II = *Cronicari munteni* (ediţie îngrijită de Mihail Gregorian), vol. I şi II, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1961.
- DEL = Gabriela Duda, Aglaia Gugui, Marie Jeanne Wojcicki, *Dicţionar de expresii şi locuţiuni ale limbii române*, Bucureşti, Editura Albatros, 1985.
- DLR = Academia Română, *Dicţionarul limbii române*, serie nouă, Bucureşti, 1965 ş.u.
- MDA = Academia Română, *Micul dicţionar academic*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, vol. I (A-C), 2001; vol. II (D-H), 2002; vol. III (I-Pr), 2003; vol. IV (Pr-Z), 2003.

A RARE REGIONAL IDIOM: *A-I COACE ÎN GUŞĂ* (CUIVA)

Abstract

Our paper aims to analyse the origin of a rare idiom, *a-i coace în guşă* (cuiva) ‘to hate somebody’ (literally: to grow mellow in the crop for somebody), by revealing the way in which it was made up as metaphor. At the same time, we also point out the importance of studying regional idioms, since they entreat the mentality of the community where they

²² Cum admitea şi Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 14, dar influenţat de L. Spitzer.

were born and because some of them can help „decipher“ other idioms from language, whose dialectal variants they are.